

УДК 37:930.2(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/academ-ped.psyh-2025-1.08>

Лідія ДРОВОЗЮК

кандидат педагогічних наук, доцент,

завідувач кафедри шкільної педагогіки, психології та окремих методик

Комунальний заклад вищої освіти «Вінницький гуманітарно-педагогічний коледж»

istorkaleido@gmail.com

ORCID: 0009-0006-7798-4118

ВИКОРИСТАННЯ МЕМУАРІВ У ВИВЧЕННІ ПЕДАГОГІЧНИХ ДИСЦИПЛІН У ЗАКЛАДАХ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ

Анотація. Мета статті полягає у висвітленні шляхів використання мемуарів як джерела під час вивчення педагогічних дисциплін у закладах педагогічної освіти. Актуальність використання мемуарів в освітньому процесі пояснюється їх належністю до еґо-джерел, які мають властивість відображати особистісне бачення їх автором педагогічних ідей та реалій, що своєю чергою допоможе здобувачеві освіти їх кращому сприйняттю та усвідомленню. Робота з мемуарною літературою формує в майбутнього вчителя інформативну, дослідницьку та соціальну компетентності, розвиває критичне і педагогічне мислення.

Характеризуючи мемуари, викладач звертає увагу на правила роботи з ними. Це передбачає з'ясування особи автора, його політичних поглядів, соціального, професійного статусів, рівня освіти, мети й обставин написання, порушеної тематики, хронологічних і локальних меж. Наголошується на необхідності врахування суб'єктивізму автора, можливі неточності, пов'язані з особливістю його пам'яті. **Наукова новизна** дослідження полягає в обґрунтуванні шляхів використання в освітньому процесі мемуарів з історії освіти і педагогіки, зокрема з історії Вінницької гімназії першої половини XIX ст., Шаргородського духовного училища 70–80-х рр. XIX ст., педагогічної діяльності М. Коцюбинського, М. Драгоманова, С. Русової та ін.

Висновки. Використання мемуарів у вивченні педагогічних дисциплін має науково-пізнавальне, виховне та професійне значення. Мемуари актуалізують історико-педагогічну інформацію, віддзеркалюють «дух» епохи, її педагогічну культуру, ціннісне ставлення різних суспільних верств до освіти. Мемуари сприяють персоніфікації педагогіки, усвідомленню взаємозв'язку особистого і загального. Використання мемуарів допомагає уникати формалізму, догматизму, абстрактності викладання. Методика роботи з мемуарним джерелом передбачає їх читання та коментування, зіставлення та порівнювання з іншими джерелами, критичне оцінювання.

Ключові слова: мемуари, педагогічні джерела, освітній процес, історія освіти, педагогічна думка, гімназія, ланкастерська школа, духовне училище.

Lidiya DROVOZYUK

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,

Head of the Department of School Pedagogy,

Psychology, and Specialized Teaching Methods

Communal Higher Education Institution "Vinnytsia Humanities Pedagogical College"

istorkaleido@gmail.com

ORCID: 0009-0006-7798-4118

USING MEMOIRS IN THE STUDY OF PEDAGOGICAL DISCIPLINES IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Abstract. The purpose of this article is to highlight ways to use memoirs as a source in the study of pedagogical disciplines in educational institutions. The relevance of using memoirs in the educational process is explained by their belonging to ego-sources, which allows them to reflect the personal vision of their authors regarding pedagogical ideas and realities. This, in turn, aids contemporary students in better perceiving and understanding these concepts. Working with memoir literature develops informative, research, and social competencies in future teachers, enhancing critical and pedagogical thinking. When characterizing memoirs, the lecturer draws attention to the rules of working with them. This involves clarifying the author's personality, their political views, social and professional statuses, level of education, purpose and circumstances of writing, the topics raised, and chronological and local boundaries. It is emphasized that it is necessary to consider the author's biases and possible inaccuracies related to the peculiarities of their memory. **The scientific novelty** of the study lies in justifying ways to incorporate memoirs from the history of education and pedagogy into the educational process, particularly those related to the history of the Vinnytsia Gymnasium in the first half of the 19th

century, the Sharhorod Theological College of the 1870s–1880s, and the pedagogical activities of M. Kotsyubynsky, M. Dragomanov, S. Rusova and others.

Conclusions. The use of memoirs in studying pedagogical disciplines has scientific, cognitive, educational, and professional significance. Memoirs actualize historical and pedagogical information, reflecting the spirit of the era, its pedagogical culture, and the value attitudes of various social strata towards education. They contribute to the personification of pedagogy and the awareness of the connection between the personal and the general. The use of memoirs helps avoid formalism, dogmatism, and abstract teaching. The methodology for working with memoir sources involves reading and commenting on them, comparing and contrasting them with other sources, and conducting critical evaluations, among other activities.

Key words: memoirs, pedagogical sources, educational process, history of education, pedagogical thought, gymnasium, Lancaster school, theological college.

Постановка проблеми. Пошук шляхів активізації пізнавальної діяльності здобувачів освіти, підтримання в них інтересу до вивчення педагогічних дисциплін викликає потребу залучити до освітнього процесу історико-педагогічні джерела особистого походження, зокрема мемуари, на які раніше зверталось мало уваги. Мемуари доповнюють офіційний зміст освітніх компонентів авторським баченням педагогічних реалій та ідей. Це посилює людиноцентричність навчального матеріалу, емоційно його забарвлює, що сприяє його кращому сприйняттю, розумінню та запам'ятовуванню. Крім того, робота з таким видом джерел допомагає набуттю інформативної, дослідницької, рефлексивної та соціальної компетентностей, навичок критичного і педагогічного мислення, здатності розглядати освіту людини в історичному контексті.

Аналіз джерел та останніх досліджень. У більшості досліджень мемуарна література розглядається з позицій історичного джерелознавства, історії та літературознавства (Т. Гажа, С. Головка, Л. Гонюкова, А. Дмитренко, Я. Калакура, М. Казьмирчук, Н. Якобчук, О. Ясь).

Мемуари, в яких порушуються теми навчання, виховання, історії освіти і педагогічної думки, кваліфікуються як педагогічне та історико-педагогічне джерело (Л. Березівська, Н. Гупан, Н. Дічек, Л. Єршова, В. Іващенко, Н. Любовець, О. Петренко, І. Савенко, О. Сухомлинська, В. Шпак).

Маємо також публікації методичного характеру, в яких йдеться про роботу з різними джерелами, в тому числі й з мемуарами в процесі вивчення історії та літератури в закладах загальної середньої та вищої освіти (В. Власов, Л. Задорожна, Л. Йовенко, Н. Осіпенко, Т. Ковбасюк, П. Мороз, І. Мороз, О. Пометун).

У процесі бібліографічного пошуку нами не виявлено досліджень, безпосередньо

присвячених використанню мемуарів у процесі вивчення педагогічних дисциплін, що й спонукало нас до написання цієї розвідки.

Педагогічну мемуарну літературу можна умовно об'єднати у два блоки. Перший блок – видання, в яких розглядаються питання загальної середньої освіти; другий – проблеми вищої освіти. У нашому дослідженні фігурують мемуари, віднесені до першого блоку, оскільки вони відповідають програмам підготовки бакалаврів педагогічних спеціальностей.

Мета дослідження – схарактеризувати мемуари (спогади) як джерело до вивчення педагогічних дисциплін, висвітлити способи їх використання в освітньому процесі.

Виклад матеріалу дослідження. Мемуари (франц. *mémoires*, від лат. *memoria* – пам'ять) – систематичні чи фрагментарні записи особистості про події минулого, в яких вона брала участь чи була очевидцем, що зазвичай супроводжуються їх хронологічною фіксацією; літературний твір у формі спогадів про минувшину; різновид письмових історичних джерел особового походження [8].

До мемуарів (спогадів) відносять щоденники, записники, власне спогади, літописи, некрологи. Під час вивчення педагогічних дисциплін використовуються мемуари, створені безпосередніми й дотичними учасниками освітнього процесу (колишні учні, вчителі, батьки учнів, представники адміністрації закладів освіти, інші очевидці).

Мемуари належать до джерел особистого походження, що робить їх унікальними, неповторними і суб'єктивними свідченнями минуштини. Інформація, яка міститься в мемуарах, надходить «знизу», «з поля», в баченні автора. Вона може доповнювати і конкретизувати офіційну або заперечувати її. Іноді мемуари є єдиним свідченням про події та персоналії з історії освіти. Мемуари використовують у вивченні

педагогічних дисциплін як джерело нової інформації, як засіб, створення в уяві нинішнього здобувача освіти колориту минулої педагогічної реальності, що допомагає краще зрозуміти її, а також пояснити думки, інтереси, почуття, мотиви поведінки суб'єктів освітнього процесу минулого.

Унікальний матеріал містять мемуари для вивчення родинного виховання, педагогічної культури народу загалом та окремих соціальних станів. Використовуючи спогади, слід зважати на суб'єктивізм тих, хто писав спогади, міру їх компетентності в питаннях, які порушуються, правдивості, відвертості, властивості пам'яті. Тому, працюючи з мемуарами, доцільно одночасно звертатися й до інших джерел (офіційних документів, праць видатних педагогів, наукових монографій, періодичних видань).

Більшість мемуарів педагогічної тематики було написано в другій половині XIX – на початку XX століття, в часи, коли освіта стала сприйматися багатьма як цінність, про яку їм хотілося згадувати, розмірковувати і розповідати іншим. Це був період розвитку шкільної мережі, формування різних типів освітніх закладів, підготовки педагогічних кадрів, налагодження системного педагогічного процесу. І хоча про ті часи є багато документальних джерел (закони, статuti освітніх закладів, інструкції, обіжники органів управління освітою в центрі й на місцях, протоколи засідань педагогічних рад, особові справи вчителів, учнів та ін.), а також праць відомих педагогів, педагогічної журналістики, потреба у використанні мемуарів залишається. Це пов'язано насамперед із тим, що офіційні документальні джерела віддзеркалюють офіційну освітню політику і цензуровану педагогічну думку, при цьому реальне життя школи, родинне виховання у всій своїй повноті та різноманітності залишилися в багатьох випадках поза ними, що обмежує репрезентативність цих джерел. У такому випадку мемуарна література допомагає адекватніше реконструювати минулу історико-педагогічну реальність.

Зазвичай ознайомлення здобувачів освіти з педагогічною мемуаристикою розпочинається на початку вивчення навчальної дисципліни, коли розглядаються її предмет і джерельна база. Характеризуючи мемуари, викладач звертає увагу на правила роботи з ними. Це передбачає

з'ясування особи автора, його політичних поглядів, соціального, професійного статусів, рівня освіти, мети і обставин написання, порушеної тематики, хронологічних і локальних меж. Наголошується на необхідності врахування суб'єктивізму автора, можливі неточності, перекручення, пов'язані з особливістю пам'яті, схильність зображати себе або тих, до кого автор прихильний, у вигідному світлі, а неприємних авторові персон оцінювати критично. Здебільшого мемуари використовуються в дослідницькій діяльності, під час вивчення історії закладів освіти, педагогічних персоналій.

Як зазначила О. Сухомлинська, спостерігається інтерес до історико-педагогічної мікроісторії або локальної історії (педагогічного краєзнавства), де спогади свідків подій мають посісти важливе місце, оскільки доручення їх свідчень як джерела сприятиме не лише реконструкції минулого, а й зіставленню його із сучасними тенденціями в освіті [7, с. 6].

Зокрема, розглядаючи в курсі історії педагогіки систему освіти XIX ст., звертаємося до спогадів про Вінницьку гімназію першої половини XIX ст., вміщених в опатному виданні Вінницького краєзнавчого музею «Вінниця у спогадах» (2013 р., упорядкування, видавничі нотатки, добір ілюстрацій В. Колесник) [1].

Спогади колишнього учня Вінницької гімназії Й. Постоловського вперше були оприлюднені в 1913 році в нарисі Омикрона «Вінницькі Мури як джерело освіти в краї» під назвою «Спогади учня гімназії (1815–1830 роки)». Їх написання датується 1876 р. Автор-міщанин є вихідцем із зубожілої шляхетської родини, яка з усіх своїх дітей лише йому одному змогла забезпечити освіту. У спогадах фігурують Вінницькі Мури, де знаходилася гімназія. Мури були давнім єзуїтським комплексом із кляштором, костолом і колегіумом. Упродовж трьох століть там перебували різні заклади освіти, тому Мури вважалися історичним осередком освіти в місті. Єзуїтському колегіуму варто окремо приділити час.

Вінницька Подільська губернська гімназія відкрилася у 1813 р. Перед тим, як потрапити до неї на навчання, Й. Постоловський кілька років учився грамоті в дяка, початкову освіту здобув у ланкастерській школі при гімназії. Згадуючи ланкастерську школу, необхідно детальніше розповісти про її історію та організацію навчання.

Вінницька гімназія вважалася головним навчальним закладом Подільської губернії та другим за значенням на Правобережжі, після Волинського ліцею. Книжок учень не мав, тому позичав їх в інших. Для того щоб добре підготуватися до уроків, кмітливий підліток, ніби ненароком, заходив до своїх однокласників додому якраз тоді, коли вони готували домашнє завдання з репетитором. Не маючи достатньої матеріальної підтримки, він почав заробляти кошти тим, що переписував на чистовик домашні завдання дітей із заможних родин, займався репетиторством. Бажаючи ввійти до вищого кола молоді, юнак заводив дружбу з тими, хто отримував у родині гарне виховання.

Спогади дають уявлення про тогочасні порядки в гімназії та дисципліну, які залишилися ще з часів єзуїтів. Перед читачем постає картина організації шкільного навчання, яка була характерною для освіти пізнього Середньовіччя в Західній Європі та й в українських братських школах.

У класі нараховувалося 200, а то й більше учнів. Щоб справитися з ними, призначали із кращих учнів цензорів (наглядачів) та аудиторів, які перевіряли виконання домашніх завдань. Аудитори опитували учнів і виставляли їм бали. Вони відповідально ставилися до своїх обов'язків і застосовували власну систему покарань. Автор побував у ролі аудитора і цензора. Він на усе життя запам'ятав, як єдиний раз за весь час перебування в гімназії був покараний різками за те, що поставив високий бал учневі, який під час опитування вчителем не зміг відповісти на жодне питання. Тілесні покарання тоді були звичним явищем.

Розповідаючи про вчителів, Й. Постоловський зауважує, що більшість із них добре знала свій предмет і вміло його викладала. «Учитель математики, – згадує оповідач, – був таким молодим, що багато учнів були значно старшими за нього літами; на уроки він приходив кілька років у студентському мундирі. Предмет свій він знав відмінно і викладав його дуже ясно і старанно, так, що учні зазвичай були в захопленні від його уроків» [1, с. 23].

Привертає увагу розповідь мемуариста про маївки – травневі гуляння учнів у гаї, лісі чи лузі на честь весни і буяння природи. Звичай маївок прижився в багатьох народів. Відомо,

що в XVII ст. їх відзначали бурсаки – студенти Києво-Могилянської академії.

Напередодні маївки готувалися страви, різні ласощі, облаштовувалися локації. У святковий день усі збиралися на гімназичному подвір'ї, шикувалися в колони, кожен клас зі своїм значком (прапором) у супроводі вчителів йшов до лісу. Туди ж сходилися й містяни. Авторіві запам'яталася маївка, влаштована графом Грохольським у його маєтку на П'ятничанах. Там були гойдалки, каруселі, корти. Присутніх пригощали апельсинами, яблуками, шоколадом. Під вечір у небо здіймалися ракети і феєрверки.

Одночасно можна доповнити Й. Постоловського спогадами І. Шиповича, священника, педагога, історика-краєзнавця про маївки в Шаргородському духовному училищі, коли він там навчався. За словами мемуариста, учні любили це свято й готувалися до нього. Вчителі забували про свою звичну роль, про відстань між ними й учнями і разом із ними бігали, грали в м'яча, обідали, співали церковні й українські пісні [6, с. 11].

Про Вінницьку гімназію залишив спогади також М.К. Чалий, освітянин, громадський діяч, який після закінчення Київського університету працював у 1844–1845 н.р. учителем словесності. Він зустрів у гімназії своїх університетських товаришів: учителів словесності Шульгіна, латинської мови – фон Мерса, історії – Модзалевського, математики – Пристюка.

Із розповіді М.К. Чалого дізнаємося про життя та побут вчителів і директора гімназії. Показовим є епізод, в якому описується, як, увійшовши до класу, вчитель французької мови Грас побачив на дошці фразу: «Vive la liberte». Не промовивши ні слова, він повернувся назад і доповів директорові, що в гімназії готується революція. Винаватцем цієї витівки виявився Ролле, улюблений учень М.К. Чалого, який згодом став відомим як історик, громадський діяч, лікар Юзеф Аполінари Ролле (1830–1894) [1, с. 95].

На цьому моменті пояснюємо студентам, чому вчинок Ролле був так сприйнятий. Як відомо, після польського повстання 1830–1831 рр. влада пильно стежила за учнями, намагаючись не допустити вільнодумства і заворушень. Через ці перестороги Вінницьку гімназію у 1847 р. перевели до Білої Церкви. Доля

М. Чалого склалася так, що в 1867–1869 рр. він працював її директором.

Зазвичай у курсі історії педагогіки розглядаються загальноосвітні світські школи. Духовні навчальні заклади, крім церковно-парафіяльних шкіл, залишаються поза увагою. Вважаємо доречним ознайомлювати здобувачів освіти з організацією освітнього процесу в духовних освітніх закладах, оскільки вони готували вчителів для народних шкіл. Окрім того, в них навчалися діти служителів церкви, що здебільшого проживали в сільській місцевості. Вони приносили до духовних навчальних закладів народні звичаї і традиції, українську ментальність, що дисонувало з казенно-бюрократичним характером тогочасних державних шкіл. Не випадково, що з духовних навчальних закладів вийшли такі відомі особистості, як Г. Ващенко, М. Вербицький, С. Єфремов, М. Коцюбинський, М. Леонтович, О. Лотоцький, В. Липківський, І. Нечуй-Левицький, С. Руданський, А. Свидницький, К. Стеценко, С. Петлюра, М. Шашкевич.

Як приклад наводимо спогади про Шаргородське духовне училище вже згаданого нами І. Шиповича, який навчався в ньому в 1867–1878 рр. За його словами, в училищі панувала «палична дисципліна». Вчитель латинської мови, хоча й цікаво викладав навчальний матеріал, поміж програмою розповідав про видатних людей, інші країни, але «давав волю своїм рукам і палиці», «не раз тріщали наші чуприни від його рук, а плечі були в синяках від палиці» [1, с. 8].

На уроках він об'єднував учнів у групи по 5–7 осіб. У кінці місяця кожна група за загальною сумою балів, набраних за навчання, посідала місце: перше, друге ... останнє. Учні боялися останнього місця, тому сильніші допомагали слабшим. Завдяки такому методу учні стали вчитися добре, без двійок. Цей спосіб настільки сподобався іншим учителям, що й вони відмовилися від старих порядків і послуг аудиторів, від таких покарань, як одягання учням на голову ковпака з паперу, вішання на груди дощок із ганебними написами.

У 1872 році з'явилися вчителі нового складу С. Зелінський і М. Сергеев. «Вони не знали, що то значить ударити учня; зверталися до учнів на «ви». Зелінський, як учитель географії, мав з нами цікаві бесіди, заходив до нас на квартири,

приймав у себе <...> Зелінський і Сергеев розширили наш обрій, зацікавили нас наукою, моральними питаннями і всім, що діється на світі». Учні стали читати книжки, вчити уроки не тільки, щоб отримати гарні оцінки, а й щоб більше знати [1, с. 9].

Привертає увагу розповідь про життя школярів поза школою, на квартирах, про їхні забави, слухання казок, які розповідала бабуса-казкарка. Вони були «такі цікаві та захопливі, що слухачі за все забувають, а тільки стежать, як змій б'ється на полі то мідним, то срібним, то золотім, як баба-відьма гризе ліс, що виріс із гребінця Ганнусі-втікачки, як кінь-віщун рятує Івана» [1, с. 12]. Живучи в чужому місті без нагляду батьків, учні іноді бешкетували, здійснювали жорстокі вчинки. Водночас вони подавали милостиню стражденним, «віддавали свої останні гроші» бідним. Між собою учні жили дружно, один другому говорили правду, ділилися грішми, книжками, одягом, «стояли один за другого як побратими». Зверталися один до другого «братуку мій», «приятелю».

Автор вважає, що поступово, до кінця XIX ст. школа змінилася на краще. З неї усунуто фізичну кару та інші засоби приниження дітей, навчання вже вели вчителі, які знали педагогіку, дидактику, психологію. Розширювалися програми, відкрилася шкільна бібліотека, відбувалися вокально-літературні вечори.

Розглядаючи педагогічну думку кінця XIX – початку XX ст., звертаємося до спогадів С. Русової. З них постає широка панорама просвітницької діяльності української інтелігенції, будівництва національної школи, життєвого шляху та педагогічної діяльності авторки. Її розповіді про М. Лисенка, О. Єфіменко, Д. Дорошенка, С. Єфремова, Я. Степового, К. Стеценка, М. Старицького, П. Житецького, П. Холодного, П. Чубинського, М. Драгоманова, І. Стешенка, О. Лотоцького, О. Русова, С. Петлюру. І. Огієнка, В. Науменка та ін. будуть доречними під час ознайомлення з їх біографіями та діяльністю. «Спогади Софії Русової, зокрема періоду визвольних змагань українського народу, дають можливість глибше зрозуміти настрої та мотиви учасників цих подій, подивитися зсередини на процес становлення української державності», – відзначила дослідниця С. Гонюкова [2, с. 136].

Про дитячі роки М. Коцюбинського, його педагогічну діяльність дізнаємося зі збірки

«Спогади про Михайла Коцюбинського», яку впорядкував вінницький науковець і викладач М. Потупейко. У своїх спогадах помічник «смотрителя» за учнями В. Ковердинський згадує, що Михайлик, учень третього класу, «завжди був старанно вмитий, причесаний, в скромному, але чистому одязі: чоботи його завжди були вичищені», він сам «турбувався про свою акуратність: у боковій кишені його сурдучка завжди був гребінець і дзеркальце, щоб кожний раз під час перерви між лекціями можна було все привести до ладу...» [6, с. 15]. «Одного разу до вчительської зі жмутком учнівських творів, які учні писали вдома, зайшов вчитель словесності. Витягнувши звідти працю Михайлика, він став її читати перед нами всіма й закінчив читання вигуком «Будемо мати свого літератора!» [6, с. 22].

Зі спогадів учнів Михайла Коцюбинського Є. Бакші та М. Мельникова дізнаємося, що він був лагідної вдачі, з повагою ставився до вихованців, прищеплював їм любов до України, її народу, української мови, інтерес до читання [6, с. 32].

Навчальна робота з мемуарами зазвичай подібна до роботи з іншими писемними джерелами. Поряд із цим, вибираючи мемуари, викладач має керуватися насамперед їх пізнавальною роллю, здатністю доповнювати, конкретизувати, забарвлювати основний, іноді «сухий» матеріал підручників, відображати враження, ставлення до історико-педагогічних подій, процесів і явищ, педагогічних персоналій їх очевидців.

Услід за О. Пометун вважаємо, що методика роботи з мемуарами передбачає їх читання,

цитування, коментування, зіставлення та порівнювання з іншими документами, критичне оцінювання наявної в них інформації, знаходження доказів наведеним у них фактам, ідеям або їх спростування [3, с. 151].

Доцільно зіставляти бачення одних і тих самих педагогічних явищ і процесів різними мемуаристами або науковцями вже пізнішого часу.

Висновки. Результати дослідження дають підстави зробити висновки про те, що використання мемуарів під час вивчення педагогічних дисциплін є актуальним і недостатньо розробленим у літературі. Мемуари мають пізнавальне значення, актуалізують і доповнюють офіційну навчальну інформацію про навчання і виховання людини, віддзеркалюють «дух» епохи, її педагогічну культуру, ставлення різних суспільних верств до освіти як до цінності.

Мемуари сприяють персоніфікації педагогіки, усвідомленню здобувачами освіти взаємозв'язку особистого і загального в педагогіці, індивідуального і соціального, теорії і практики. Використання мемуарів допомагає уникати формалізму, догматизму, надмірної абстрактності під час викладання, сприяє його емоційності, наочності та конкретності.

Стаття не охоплює всіх сторін порушеної проблеми. Потребують глибшого опрацювання питання методики використання мемуарів для вивчення особливостей історії освіти різних регіонів нашої країни, порівняння порушених у них проблем із сучасними проблемами педагогічної теорії і практики.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вінниця у спогадах: у 3 т. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. Т. 1: XIX–початок XX ст. 720 с.
2. Гонюкова Л.В. Спогади Софії Русової. *Український історичний журнал*. 1999. № 5. С. 133–138.
3. Пометун О.І., Фрейман Г.О. Методика навчання історії в школі. Київ : Генеза, 2006. 328 с.
4. Русов О. Щоденники та спогади / упоряд. О.Я. Рахно. Чернівці : Десна Поліграф, 2011. 320 с.
5. Русова С. Мемуари. Щоденник : Текст / упоряд. В. Сергійчук. Київ : Поліграфкнига, 2004. 544 с.
6. Спогади про Михайла Коцюбинського / упоряд., післямова та прим. М.М. Потупейка. 2 вид., доп. Київ : Дніпро, 1989. 278 с.
7. Сухомлинська О. Дослідження мікроісторії в сучасному історико-педагогічному вимірі. *Історико-педагогічний альманах*. 2015. Вип. 2. С. 4. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ipa_2015_2_3
8. Ясь О., Ковалів О. Мемуари. *Енциклопедія Сучасної України* / редкол. : І.М. Дзюба та ін. ; НАН України, НТШ. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2018. URL: <https://esu.com.ua/article-65568>

REFERENCES:

1. Kolesnyk, V.V., (2013). Vinnytsia u spohadakh [Vinnytsia in memories]. (Vols. 1-3). Kirovohrad: Imeks-LTD. [in Ukrainian].

2. Honiukova, L. V. (1999). Spohady Sofiyi Rusovoyi [Memories of Sofia Rusova]. *Ukrainskyi istorychnyy zhurnal – Ukrainian historical magazine*, 5, 133–138 [in Ukrainian].
3. Pometun, O.I., & Freiman, H.O. (2006). *Metodyka navchannia istorii v shkoli* [Methods of teaching history at school]. Kyiv: Henesa [in Ukrainian].
4. Rusov, O. (2011). *Shchodenniky ta spohady* [Diaries and memories]. Chernihiv: Desna Polihraf [in Ukrainian].
5. Rusova, S. (2004). *Memoary. Shchodenyk* [Memoirs. Diary]. Kyiv: Polihrafknyha [in Ukrainian].
6. Potupeiko, M.M., (1989). *Spohady pro Mykhaila Kotsiubynskoho* [Memoirs. Diar Memories of Mykhailo Kotsyubynskyi]. Kyiv: Dnipro [in Ukrainian].
7. Sukhomlynska, O. (2015). Doslidzhennia mikroistorii v suchasnomu istoryko-pedahohichnomu vymiri [The study of microhistory in the modern historical-pedagogical dimension] *Istoryko-pedahohichnyy al'manakh – Historical and pedagogical almanac*. 2, 4–7. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ipa_2015_2_3_ [in Ukrainian].
8. Yas, O. V.& Kovaliv, Yu (2018). *Memuary. Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy* [Memoirs. Encyclopedia of Modern Ukraine]. Kyiv: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy. Retrieved from <https://esu.com.ua/article-65568> [in Ukrainian].